

RECENZE – REFERÁTY – ZPRÁVY

SOVĚTŠTÍ HISTORIKOVÉ O VZNIKU A PODSTATĚ RUSKÉHO ABSOLUTISMU

(Pohled na diskusi)

Diskuse sovětských historiků o vzniku, třídní podstatě a hlavních etapách vývoje ruského absolutismu, která byla zahájena v roce 1968 v časopise *Istorija SSSR* prací A. J. Avrecha o úloze ruského absolutismu při upevňování kapitalismu v Rusku, dospěla v současnosti do závěrečného stadia. Můžeme se tedy již pokusit přehlédnout její vývoj a ukázat přístup jednotlivých badatelů k řešení základních sporných otázek.¹

Končící výměna názorů předních sovětských historiků na jednu z ústředních otázek ruských dějin není pochopitelně prvním pokusem marxistické historiografie vyrovnat se s touto náročnou problematikou zásadního významu. Již první ruská marxistická generace vedla spory s liberálními buržoazními historiky o podstatě a povaze ruského absolutismu a o jeho poměru k absolutismu západoevropskému. Tito „marxisté prvního pokolení“ se jako první pokoušeli analyzovat komplex složitých otázek skrývajících se pod pojmem absolutní monarchie na metodologické bázi historického materialismu. Sovětská historiografie pak od svého vzniku obracela téměř periodicky, v každém desetiletí, k této tematice svou pozornost. Přesto však byl stav poznání procesu vzniku a sociálně ekonomické podstaty ruského absolutismu i v pol. 60. let z hlediska potřeb soudobé sovětské historické vědy neuspokojivý.²

Proto se v roce 1968 setkáváme hned se dvěma významnými pokusy obrátit k absolutismu opět pozornost historické obce. Redakce časopisu *Istorija SSSR* zahájila ve svém druhém čísle na toto téma dlouhodobou diskusi a téměř současně proběhla výměna názorů mezi sovětskými historiky na III. sovětsko-italské konferenci v Moskvě.³ Časová paralelnost obou počínů jen potvrzuje, do jaké míry se vznik a vývoj absolutismu v Rusku stal pro sovětskou historickou vědu opět aktuální.

Článek A. J. Avrecha *Russkij absolutizm i jeho rol' v utverždenii kapitalizma v Rossii*⁴ vzbudil značný ohlas. Autorův kritický postoj k dosavadnímu pojetí absolutismu a z něho vyplývající vyhrcočenost některých formulací nemohly zůstat bez odezvy. Za hlavní cíl své práce označil autor zkoumání vztahu mezi feudálními a buržoazními prvky v podstatě a politice absolutismu, a to pouze v rovině sociálně ekonomické. Polemické ostří příspěvku namířil především proti představě o ruské absolutní monarchii jako produktu rovnováhy sil šlechty a buržoazie. Současně s tím odmítl i teorii raného vzniku kapitalistických vztahů v Rusku. Skutečná absolutní monarchie vznikla v ruském prostředí až za Petra Velikého a v souvislosti s jeho činností. Obecně lze pokládat absolutní monarchii za určitý prototyp buržoazního státu, poněvadž v sobě obsahovala všechny jeho znaky a funkce.⁵ Je to monarchie mající vzhledem ke své vnitřní podstatě schopnost vyvíjet se směrem k monarchii buržoazní. Ve vývoji ka-

¹ O první fázi diskuse informoval u nás M. Šmerda ve Slovanském přehledu. Viz M. Šmerda, *Diskuse o charakteru carského absolutismu*, Slovanský přehled 1971, 3, str. 235–238.

² Konstatoval to již A. J. Avrech v úvodním příspěvku.

³ Materiály byly publikovány v r. 1970. Viz *Dokumenty sovětsko-ital'janskoy konferencii istorikov 8–10 aprěl'ja 1968 g.*, Moskva 1970 (dále jen *Dokumenty*).

⁴ *Istorija SSSR*, 1968, 2, str. 82–104.

⁵ Tamtéž, str. 92.

pitalismu v Rusku sehrál absolutismus roli negativní, jelikož podmiňoval svou existenci nejhorší typ kapitalistického vývoje — cestu přes nevolnické zřízení. Nevolelné rolnictvo bylo masovou sociální oporou ruského absolutismu.

Téměř ve stejné době vystoupil s referátem *K voprosu o skladyvanii absolutnoj monarchii v Rossii (XVI—XVIII vv.)* na III. sovětsko-italské konferenci L. V. Čerepnin.⁶ Jeho charakteristika absolutní monarchie nebyla sice „futurologická“⁷ jako Avrechova, zato však byla až příliš obecná a tradiční. Absolutní monarchii označil autor za politickou nadstavbu feudalismu v poslední etapě jeho vývoje, za poslední formu feudální monarchie, za diktaturu šlechty v období, kdy se připravuje vznik buržoazie.⁸ Časové hranice vzniku posunul až do 16. a 17. století. Přechod k absolutismu byl v Rusku završen v 18. století, v jehož průběhu se zformovala odpovídající ideologická nadstavba. Specifikum přechodu k absolutismu v ruských poměrech spočívalo v tom, že k němu docházelo v období protichůdného působení dvou různých sociálně ekonomických procesů: růstu nevolnických vztahů na jedné a vzníkání předpokladů pro vnitřní trh na druhé straně.⁹ V tom tkvěla také příčina pomalého tempa rozvoje kapitalismu, slabosti ruské buržoazie a trvanlivosti diktatury šlechty. Úlohu třídního boje v procesu vzniku absolutismu autor jen naznačil konstatováním rozmachu lidového hnutí. Jako celek nepřinesl referát ani nový pohled, ani nové argumenty ve prospěch starších tvrzení a byl již v samotné diskusi k němu hodnocen jako eklektický.¹⁰

M. N. Pavlov-Silvanská vnesla svým příspěvkem *K voprosu ob osobennostjach absolutizma v Rossii*¹¹ pojem „východní“ či „asijská“ despotie. Podle autorky představuje ruská absolutní monarchie ve své počáteční vývojové fázi právě typ východní despotie, která vznikala na ekonomickém podkladě naturalního hospodářství, občinné organizace vesnice a v podmínkách boje s tatarskými nájezdníky. Přechod ke skutečnému absolutismu na konci 17. století byl pomalý a opožděný.

A. L. Šapiro poukázal v práci *Ob absolutizme v Rossii*¹² na totožnost pojmů absolutismus, samoděržaví a neomezená monarchie, a to nejen pokud jde o 19. století, nýbrž obecně. Odvolal se přitom na charakteristiku těchto pojmů v díle V. I. Lenina, která má podle jeho názoru rovněž obecnou platnost. Ruský absolutismus, jehož první projevy hledal až v době vlády Ivana III., měl vyhraněně nevolnický charakter a zakládal se nikoliv na síle, nýbrž naopak na slabosti buržoazie.

Dvojice autorů, kteří v dřívějších sporech o absolutismus hájili rozdílná stanoviska, A. M. Davidovič a S. A. Pokrovskij, zaměřila pozornost k třídní podstatě a vývojovým etapám absolutní monarchie.¹³ Rusko bylo podle nich do pol. 17. století stavovskou monarchií, avšak již od druhé pol. téhož století lze hovořit o skutečném, nikoliv fiktivním (jak činí A. J. Avrech) absolutismu. Absolutní monarchie byla typem feudálního státu majícího svou oporu ve feudálních stavech.¹⁴ Autoři celkem oprávněně kritizovali jistou „statičnost“ pohledu v dosavadních příspěvcích a sami předložili vlastní periodizaci vývoje ruského absolutismu spolu s obecnou charakteristikou jednotlivých stadií.

*O nekotorych spornych voprosach istorii absolutizma v Rossii*¹⁵ nazval svůj první diskusní příspěvek S. M. Troickij. Věnoval v něm více místa kritickým výhradám k názorům A. J. Avrech a A. N. Čistozvonova než ucelenému výkladu vlastní koncepcí. V prvé řadě odmítl pokusy srovnávat ruský absolutismus se španělskou monarchií a vůbec veškeré úvahy o možnosti přejímání politických institucí a idejí vládnoucími kruhy určité země z vnějšku. Přechod od stavovské monarchie k absolutní byl v Rusku vyvolán vznikem a rozvojem kapitalistických vztahů v 17.

⁶ L. V. Čerepnin, *K voprosu o skladyvanii absolutnoj monarchii v Rossii (XVI—XVIII vv.)*, Dokumenty, str. 11—60.

⁷ Označila ji tak ve svém diskusním příspěvku na konferenci M. V. Nečkina, viz *Dokumenty*, str. 255.

⁸ L. V. Čerepnin, *K voprosu...*, str. 12.

⁹ Tamtéž, str. 58.

¹⁰ Vyjádřil se tak v diskusi např. N. I. Pavlenko. *Dokumenty*, str. 181.

¹¹ *Istorija SSSR*, 1968, 4, str. 71—85.

¹² *Istorija SSSR*, 1968, 5, str. 69—82.

¹³ A. M. Davidovič, S. A. Pokrovskij, *O klassovoj suščnosti i etapach razvitiija ruskogo absolutizma*, *Istorija SSSR*, 1969, 1, str. 58—78.

¹⁴ Tamtéž, str. 60.

¹⁵ *Istorija SSSR*, 1969, 3, str. 130—149.

a 18. století. Tento proces determinoval veškeré změny ve struktuře ruské společnosti. Významnou roli při formování absolutní monarchie sehrála také intenzita třídního boje.

Týž autor se k problematice ještě vrátil v převážně metodologicky zaměřeném článku *V. I. Lenin ob absolutnoj monarchii v Rossii*.¹⁶ Opětovně v něm akcentoval hlubokou podmíněnost přechodu k absolutismu změnami v ekonomice země a zavrhl koncepci A. N. Cistozvonova a A. D. Lublinské.¹⁷ Shrnul a rozebral Leninovy teze charakterizující ruský absolutismus.

Statí *O stanovlenii absolutizma v Rossii* zasáhl do diskuse M. J. Volkov.¹⁸ Vznik absolutismu položil do období druhého pol. 17. a první čtvrtiny 18. století, kdy v Rusku rostla jak intenzita třídního boje, tak také soupeření o moc uvnitř šlechty. Pro uvedené období byl podle autorova názoru typický protichůdný pohyb dvou složek sociálně ekonomického vývoje země: rozvoj feudálního systému a uvnitř tohoto systému evoluce kapitalistických vztahů a formování buržoazie. Ostrý třídní a vnitropolitický boj byl odrazem pohybu feudálních a buržoazních elementů a absolutní monarchie jeho produktem.

N. I. Pavlenko se soustředil v článku *K voprosu o genezise absolutizma v Rossii*¹⁹ především na proces vzniku absolutismu a na rozbor sil, o něž se v této fázi opíral. Metodou postupného vylučování dospěl ke zjištění, že hlavní oporou absolutismu bylo „dvorjanstvo“, kupci a městské obyvatelstvo vůbec a také rolnictvo. Naopak nepřátelsky se k němu stavěla po celou dobu jeho existence velká pozemková aristokracie — bojarstvo. Autor se tak víceméně vrátil ke starší koncepci V. V. Vorovského, který specifičnost ruského absolutismu hledal právě v tom, že tento absolutismus vznikl na podkladě boje sil uvnitř vládnoucí třídy. Logickým vyústěním tohoto pojetí geneze ruského absolutismu bylo potom konstatování N. I. Pavlenka o rozdílu v sociálně ekonomické základně západoevropského a ruského absolutismu. Třídní boj neovlivňoval proces vzniku absolutní monarchie bezprostředně, nýbrž prostřednictvím zápasu uvnitř feudální třídy, do něhož se promítal.

A. N. Sacharov věnoval v článku *Istoričeskije faktory obrazovanija ruskogo absolutizma*²⁰ zvláštní pozornost faktoru zahraniční politickému. Vyslovil přesvědčení, že přechod k absolutní monarchii proběhl i v Rusku podle týchž zákonitostí jako v jiných evropských zemích. V jeho základech ležel proces vznikání kapitalismu, pozvolné narůstání buržoazních vztahů uvnitř feudální společnosti. Podrobil kritice jednostranné zdůrazňování nevolnictví jako určujícího faktoru, poněvadž to slouží za metodologické východiště teorie „východní despotie“.

Avrechovo hodnocení rolnictva jako masové opory absolutní monarchie zcela odmítl A. A. Preobraženskij v práci *O nekotorych spornych voprosach načal'nogo etapa genezisa absolutizma v Rossii*.²¹ Na rozdíl od N. P. Pavlenka ukázal naopak ruskou aristokracii v roli hlavní opory absolutní monarchie. Fakta, která uvedl na podporu tvrzení o časném kapitalistickém vývoji Ruska (již ve druhé pol. 17. století), se však v dalším průběhu diskuse ukázala jako málo přesvědčivá a poskytl argumenty odpůrcům.²²

Příspěvek A. N. Cistozvonova v *Istorija SSSR* pod názvem *K diskusii ob absolutizme v Rossii*²³ má ráz odpovědi oponentům, především S. M. Troickému, kteří se kriticky vyjadřovali k autorovým názorům publikovaným v článku *Nekotoryje aspekty problemy genezisa absolutizma* v samých počátcích diskuse.²⁴ Ve svém druhém příspěvku autor opětovně zdůrazňuje, že tzv. vnější faktor považuje v historickém vývoji pouze za činitele urychlujícího, nikoliv určujícího tento vývoj. Relativně značný vliv vnějšího faktoru na historický vývoj Ruska byl způsoben jeho opožděností ve vývoji v poměru k zemím západní Evropy a projevoval se přejímáním

¹⁶ Byl publikován ve sborníku *Aktualnyje problemy istorii Rossii epochi feodalizma*, Moskva 1970, str. 294—311.

¹⁷ Viz zde na str. 88, 89.

¹⁸ *Istorija SSSR*, 1970, 1, str. 90—104.

¹⁹ *Istorija SSSR*, 1970, 4, str. 54—74.

²⁰ *Istorija SSSR*, 1971, 1, str. 110—125.

²¹ *Istorija SSSR*, 1971, 2, str. 108—117.

²² Např. A. J. Avrechovi. Srovnej A. J. Avrech, *Utračennoje „ravnovesije“*, *Istorija SSSR*, 1971, 4, str. 60—75.

²³ *Istorija SSSR*, 1971, 3, str. 72—76.

²⁴ *Voprosy istorii*, 1968, 5, str. 46.

hotových institucí a idejí od národů a států, které byly ve svém vývoji pokročilejší. Historikové musí vycházet zásadně z konkrétních historických fakt, nemohou je zaměřovat za předpokladu sociologická schémata.²⁵

V posledním časopiseckém příspěvku k diskusi s poněkud ironizujícím názvem *Utráčennoje „ravnovesije“*²⁶ konstatoval A. J. Arech s uspokojením, že původní zastánci „teorie rovnováhy“ se již neodvažují svou koncepci hájit přímo a jsou nuceni hledat různá polovičatá řešení. Autor považuje za klad diskuse, že nutila a nutí promýšlet jevy, o nichž se dosud neuvažovalo, a vyjádřil přesvědčení, že v atmosféře důkladného konkrétního historického bádání „zajdou“ i výhonky raného ruského kapitalismu.²⁷ V této souvislosti podrobil kritice především názory a argumenty A. A. Preobraženského.

V bezprostřední návaznosti na dosavadní průběh a stav časopisecké diskuse proběhlo koncem roku 1971 rozšířené zasedání vědecké rady Ústavu dějin SSSR.²⁸ Jeho cílem bylo hledání cesty ke sblížení názorů diskutujících tam, kde je to možné, a vymezení okruhu otázek, které budou muset být zkoumány monograficky. Na zasedání přednesl úvodní referát L. V. Milov. Upozornil v něm na nezbytnost zkoumat vztah mezi buržoazií a šlechtou v jeho konkrétně historické podobě a ruský absolutismus srovnával s absolutismem pruským. Společné rysy obou vidí autor v tom, že vznikaly v „historickém vakuu“, kdy staré třídy mizely ze scény, ale nově ještě nebyly konstituovány. Pro tento typ absolutní monarchie užil pojmu „absolutismus polopatriarchální formy“.²⁹ V diskusi vystoupili poté téměř všichni, kdož se již dříve k těmto otázkám vyslovovali. V závěrečném slovu konstatoval P. V. Volobujev nemožnost studovat ruský absolutismus bez zkoumání vlivu tzv. vnějšího faktoru a upozornil, že kapitalismus, vzniknuvší v 15. a 16. stol. v Holandsku a v Anglii, stále více ovlivňoval hlavní směr historického procesu.³⁰

Předchozí povšechná charakteristika obsahu a zaměření jednotlivých diskusních příspěvků prozradila značné rozdíly nejen v názorech na dílčí otázky, nýbrž i v základním přístupu ke sledovanému jevu. Povšimněme si nyní proto blíže těch sporných otázek, které jsou z hlediska vzniku a podstaty ruského absolutismu i z hlediska vývoje diskuse nejvýznamnější.

A. J. Avrech záměrně orientoval svůj článek na zkoumání pouze sociálně ekonomického obsahu pojmu absolutismus. Rozbor jeho obsahu formálně právního nepovažoval vůbec za nutný a přínosný. Obdobné mínění vyjádřil na konferenci s italskými historiky také B. F. Poršněv. Sociálně ekonomický aspekt zahrnuje do určité míry všechny ostatní, a dovoluje proto pozvednout celou otázku na vyšší úroveň abstrakce.³¹ Jistá rezervovanost vůči formálně právnímu aspektu problematiky byla pravděpodobně motivována obavami, aby diskuse nesklouzla k neužitečným sporům o výklad právních institucí a aktů a k vyhledávání analogií mezi Ruskem a západní Evropou. Na druhé straně však mnozí badatelé oprávněně poukazovali na organickou spjatost formy státu s jeho třídní podstatou, na její vliv na podoby třídního boje a varovali před nedoceňováním formálně právního studia. V pečlivé analýze a klasifikaci forem politické moci v Rusku spatřuje např. S. M. Troickij jeden z naléhavých úkolů sovětské historické vědy.³² Průběh diskuse to ve velké míře potvrdil, poněvadž velká část jejich účastníků tak či onak užívala argumentů formálně právní povahy a byla přitom odkázána čerpat je z děl ruských buržoazních historiků V. O. Ključevského a M. A. D'jakovna.

Závažný metodologický problém představuje otázka působení tzv. vnějšího faktoru na vnitřní vývoj Ruska a především na vznik absolutní monarchie. V proudu diskuse se totiž zákonitě musela vynořit otázka, zda je či není nutné při zkoumání ruského absolutismu překročit hranice teritoria, na němž vznikal. Kladnou odpověď v tomto ohledu předpokládá A. N. Čistozvonov, když poukazuje na opožděnost historického vývoje Ruska a s ní spojené deformace a značný, byť nikoliv určující, vliv

²⁵ A. N. Čistozvonov, *K diskusii...*, Istorija SSSR, 1971, 3, str. 75.

²⁶ Istorija SSSR, 1971, 4, str. 60–75.

²⁷ Tamtéž, str. 61.

²⁸ A. M. Rachmatullin, *K diskusii ob absoljutizme v Rossii*, Istorija SSSR, 1972, 4, str. 65–88.

²⁹ Tamtéž, str. 66.

³⁰ Tamtéž, str. 86.

³¹ B. F. Poršněv, diskusní vystoupení, *Dokumenty*, str. 199.

³² S. M. Troickij, *O nekotorych spornych...*, str. 146.

vnějšího faktoru. Rusko přicházelo do styku s hotovými formami výroby, státu a vlády, idejí apod. a mohlo je přejímat a přizpůsobovat vlastním podmínkám a potřebám.³³ Přívlaskem „vnější“ lze ovšem tento faktor označovat jen z pohledu národních dějin, protože v širokém rámci již existujícího evropského systému byl faktorem vnitřním. Zde zatím zůstává sporné, do jaké míry lze v období pozdního feudalismu a přechodu ke kapitalismu uvažovat o systému či soustavě v celoevropských rozměrech. Např. A. D. Lublinskaja soudí, že sama povaha kapitalismu přímo vyžaduje, aby byl studován v celoevropských rozměrech již ve své nejranější vývojové fázi. Uzavírat se přitom do těsného rámce jedné země je metodologickou chybou a přináší s sebou deformaci pohledu. Rusko podle ní reprezentuje ten zvláštní případ, kdy státní moc ve svém vývoji poněkud předstihla ekonomiku.³⁴ O podobné možnosti předstihu nadstavby před základnou se zmiňoval i P. V. Volobujev, který rovněž tuto možnost podmiňoval začleněním konkrétního státu do rámce celé Evropy.³⁵ S tímto pojetím v podstatě souhlasí např. i B. G. Litvak a další.

Výše uvedené názory našly také rozhodné odpůrce, z nichž nejdůslednější vyjádřil své námitky S. M. Troickij. Zcela odmítá možnost přejímání jakýchkoliv politických, právních i jiných nadstavbových institucí či idejí vládnoucími kruhy určitého státu. Vznik státního organismu nelze redukovat na působení vnějších vlivů.³⁶ V posledním svém příspěvku k diskusi vystoupil však tento historik již méně kategoricky proti úloze vnějšího faktoru a konstatoval, že šlo o „kritické využití zkušeností některých západních zemí Ruskem“.³⁷

Poněkud odlišný aspekt vnějšího faktoru se pokusil analyzovat A. N. Sacharov. Chrotení Ruska na poč. 17. stol. nebezpečím zvnějšku bylo příhodným momentem pro tvrdou a rozhodnou vnitřní politiku, od níž byl k absolutní monarchii jen krůček.³⁸ Tendence k absolutismu nachází Sacharov i v organizaci diplomatických styků a v celé činnosti Poselského prikazu.

Již předcházející všesvazová diskuse o počátcích přechodu Ruska od feudalismu ke kapitalismu naznačila, že při studiu absolutní monarchie nebude možné ponechat bez povšimnutí její vztah ke genezi kapitalismu a k jeho vývoji.³⁹ Většina historiků také vyjádřila své přesvědčení o nezbytnosti a metodologické správnosti zkoumání vzniku absolutismu se vznikem kapitalismu. Nejdůslednější tento přístup uplatňovali ti badatelé, kteří hájí koncepci téměř současného vzniku kapitalismu v západní Evropě i v Rusku a kteří předpokládají vznik ruského absolutismu ve druhé polovině 17. a v první čtvrtině 18. století na buržoazním základě (výsledek rovnováhy sil mezi buržoazií a feudály). L. V. Čerepnin ve svém referátě⁴⁰ přímo zdůraznil nemožnost odtrhnout od sebe oba procesy. Do přímé závislosti postavil vznik kapitalistických vztahů a buržoazie a vznik absolutismu rovněž S. M. Troickij. Buržoazii, vznikající jako feudální stav, přiznával rozhodující vliv v přechodu od stavovské monarchie k monarchii absolutní.⁴¹ Dostal se tak do rozporu s jiným vlastním závěrem o slabosti celé ruské buržoazie až do roku 1861 a její neschopnosti konstituovat se do té doby v třídu.⁴²

Také N. I. Sacharov spatřoval základy přechodu k absolutismu v procesu geneze kapitalismu, v pozvolném zrání nových vztahů uvnitř feudální společnosti, vytkl však L. V. Čerepninovi jeho příliš přímočaré spojování obou jevů.⁴³ Ve víru polemiky shrnul A. A. Preobraženskij fakta, která dokazují existenci zárodků kapitalismu v Rusku již ve druhé pol. 17. století. Kritický rozbor a hodnocení těchto fakt z dějin ruského kupectva (např. žádost kupců adresovaná zemskému soboru v roce 1642 a obsahující požadavek ochrany před zahraniční konkurencí na vnitřním trhu a stížnosti na přehmaty vojevodů; „čelobitná“ z roku 1646 poukazující

³³ A. N. Čistozvonov, *K diskussii...*, str. 73, 75.

³⁴ A. D. Lublinskaja, diskusní vystoupení, *Dokumenty*, str. 173.

³⁵ Tamtéž, str. 194.

³⁶ S. M. Troickij, *O nekotorych spornych...*, str. 139.

³⁷ Viz M. A. Rachmatullin, *K diskussii...*, str. 79.

³⁸ A. N. Sacharov, *Istoričeskije faktory...*, str. 119 a 125.

³⁹ Materiály diskuse byly publikovány pod názvem *Perechod ot feodalizma k kapitalizmu v Rossii*, Moskva 1969, str. 412.

⁴⁰ L. V. Čerepnin, *K voprosu...*, *Dokumenty*, str. 16 a 160.

⁴¹ S. M. Troickij, *O nekotorych spornych...*, str. 144.

⁴² Tamtéž, str. 142.

⁴³ A. N. Sacharov, *Istoričeskije faktory...*, str. 115.

na nespolehlivost konkurenčních anglických obchodníků; aktivní účast kupectva na vydání Tamožennoj gramoty r. 1653; kupecké stížnosti z r. 1662 na konkurenci ze strany příslušníků šlechty atd.)⁴⁴ však ukázal jejich problematičnost. Je skutečně sporné, zda byl Novotorgovjyj ustav z r. 1667, jímž byli domácí kupci zvýhodněni proti cizincům, projevem merkantilismu, vážným krokem vznikající absolutní monarchie vstříc vznikající buržoazii.⁴⁵

M. J. Volkov také zhlédl Rusko ve druhé pol. 17. stol. v období přechodu ke kapitalismu. Opakuje svou tezi, která není v sovětském dějepisectví novou, o dvou dialekticky protichůdných tendencích sociálně ekonomického vývoje Ruska v tomto období.

Jiní diskutující popírali rané počátky kapitalismu v Rusku a odmítali taktéž spojování vzniku absolutismu s nimi. N. I. Pavlenko tyto své názory vyjádřil již v kolektivním referátě v roce 1965.⁴⁶ Počátek přechodného období v Rusku v něm byl položen až do poslední čtvrtiny 18. století. Šlechta nemohla nacházet žádnou protiváhu v rodící se buržoazii a do pol. 18. století nedošlo a nemohlo dojít v ruských dějinách k takovému střetnutí jejich zájmů, které by znatelně ovlivnilo politiku vlády.⁴⁷ Spojování vzniku absolutní monarchie s počátky kapitalistických výrobních vztahů odmítl i P. V. Volobujev. Navíc vyslovil zajímavou hypotézu, že za takových podmínek by v Rusku již v 17. či 18. stol. nepochybně muselo dojít k buržoazní revoluci, případně by absolutní monarchie byla dosti brzy vystřídaná monarchií buržoazní.⁴⁸ A. J. Avrech také přičítá časovou prioritu absolutismu před kapitalismem, když uvažuje o negativní roli, jakou sehrál absolutismus při upevňování kapitalismu.⁴⁹ Z toho důvodu se také zásadně postavil proti teorii rovnováhy. Nic podobného v ruské minulosti do pol. 19. století neexistovalo a nemohlo existovat, zatímco na druhé straně je existence absolutismu již od první čtvrtiny 18. století zcela nepochybná.

Rozdílnost přístupů našla také svůj výraz v časovém určení počátků ruského absolutismu. Většina badatelů se sice shoduje v tom, že je potřeba je hledat v rozmezí od druhé poloviny 17. do první čtvrtiny 18. století, avšak existují mezi nimi zjevné diference. Např. A. N. Sacharov nachází zárodky absolutismu již v roce 1619, v prvním roce pobytu Filareta v Moskvě.⁵⁰ N. I. Pavlenko posouvá tuto hranici až k přelomu 17. a 18. století a A. J. Avrech neuznává předpetrovské formy vlády za skutečně absolutistické.⁵¹ L. V. Čerepnin vyhrazuje dvě století, 16. a 17., procesu formování absolutismu a 18. století jeho upevňování.⁵² Nejdál do minulosti zašel při hledání počátků absolutismu A. L. Šapiro. Projevy tendencí k samoděržaví (autor je ztotožňuje s absolutismem) se objevily v Rusku již za vlády Ivana III. a Vasila III. a byly dokonce jistým předpokladem úspěchu centralizace ruského státu.⁵³ Za vlády Ivana Hrozného probíhal boj za upevnění samoděržaví a reálný obsah opričinění spočíval především v rozvoji samoděržavných forem vlády a v oslabení či úplném odstranění bojarské aristokracie jako síly participující na ústřední moci.⁵⁴ Autor přitom uznává, že Ivan IV. ovšem ještě nedisponoval obdobnou vojensko-byrkratickou oporou, která vznikla až ve druhé pol. 17. a na poč. 18. století. S. O. Šmidt naproti tomu hovořil sice také o projevech symptomů absolutismu již za Ivana IV., ale stavěl proti nim „východní despotismus politiky opričininy“.⁵⁵

Předmětem diskuse bylo rovněž srovnávání ruského absolutismu s klasickým absolutismem francouzským a anglickým a hledání specifických rysů ruské absolutní monarchie. Již na konferenci v r. 1968 upozorňovala A. D. Lublinskaja na nedo-

⁴⁴ A. A. Preobraženskij, *O nekotorych spornych...*, str. 113.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ *Perechod Rossii ot feodalizma k kapitalizmu*, in *Perechod ot feodalizma k kapitalizmu v Rossii*, Moskva 1969, str. 5–103.

⁴⁷ N. I. Pavlenko, *K voprosu o genezise...*, str. 63.

⁴⁸ P. V. Volobujev, disk. vystoupení, *Dokumenty*, str. 197.

⁴⁹ A. J. Avrech, *Russkij absoljutizm...*, str. 96–98.

⁵⁰ A. N. Sacharov, *Istoričeskije faktory...*, str. 121.

⁵¹ A. J. Avrech, *Russkij absoljutizm...*, str. 85.

⁵² L. V. Čerepnin, *K voprosu...*, *Dokumenty*, str. 39–40.

⁵³ A. L. Šapiro, *Ob absoljutizme...*, str. 72–73, 77 a 79.

⁵⁴ Tamtéž.

⁵⁵ S. O. Šmidt, disk. vystoupení, *Dokumenty*, str. 250.

statek vhodných a metodologicky přijatelných kritérií pro takovéto srovnávání⁵⁶ a P. V. Volobujev pochyboval o účelnosti hledání shodných znaků ruského a západoevropského absolutismu.⁵⁷ N. I. Sacharov posléze kritizoval ty své kolegy, kteří neuznávali totožnost zákonitostí přechodu k absolutismu v evropských zemích a v Rusku.⁵⁸

Většina historiků sice předpokládala značnou odlišnost vývoje ruského absolutismu ve srovnání se západoevropským, ale podstatně se rozcházel při určování konkrétních projevů a forem specifičnosti ruské absolutní monarchie. N. I. Pavlenko ji spatřoval v její odlišné sociálně ekonomické základně (boj sil uvnitř vládnoucí třídy),⁵⁹ A. N. Čistozvonov v opožděnosti vývoje Ruska a z toho vyplývajícím silným vlivu vnějšího faktoru.⁶⁰ Proto přirovnal ruský absolutismus ke španělské monarchii, podobně jako I. F. Gindin, který k oběma navíc přiřadil ještě centralizovanou monarchii tureckou.⁶¹ A. A. Preobraženskij vyzvedl právě stupeň centralizace státu a poměr absolutní monarchie k ní jako jedno z hlavních kritérií pro určení historického typu absolutismu. Z tohoto zorného úhlu poté odmítl možnost srovnávání ruského a španělského absolutismu. Nemohou patřit k jednomu typu, vedl-li druhý z nich v podstatě k decentralizaci země, zatímco u prvního je právě centralizační rys mimořádně silný.⁶² N. P. Pavlov-Silvanskaja počítala vznikající ruskou absolutní monarchii k tzv. asijským formám vlády, k východní despotii.⁶³ Silné elementy despotismu, kulturní a ekonomické zaostalosti našel u ruského absolutismu i S. O. Šmidt.⁶⁴ P. V. Volobujev zařadil ruský absolutismus mezi klasický západoevropský absolutismus z jedné a východní despotii z druhé strany.⁶⁵ A. J. Avrech rozlišuje mezi pojmy východní despotie a despotie vůbec a charakterizuje východní despotii (jíž Rusko podle jeho názoru nikdy nebylo) jako státní útvar, v němž nemohlo organickou cestou, s výjimkou Japonska, dojít ke vzniku kapitalismu v jeho klasické podobě.⁶⁶ Do poněkud jiné roviny posunul tato srovnávání S. M. Troickij. Obecné rysy despotismu spatřuje v převaze nevolnictví, v existenci silné šlechty, v celkové ekonomické zaostalosti země, slabosti buržoazie a v absenci vyvinutých stavovských institucí ve městech. V Rusku se tyto rysy despotismu uplatňovaly velmi silně, ale v určité míře existovaly i v západní Evropě. Rozdíl je i v tom, že v Rusku od konce 18. století dochází k jejich upevnění, zatímco v západní Evropě byly likvidovány buržoazními revolucemi.⁶⁷

Ústřední otázkou a cílem diskuse bylo vymezení podstaty ruského absolutismu, postižení společenských tříd či vrstev, o něž svou existenci a politiku opíral. Převážná většina diskutujících poukazovala na feudální základ a povahu ruské absolutní monarchie a klasifikovala ji jako historicky poslední formu feudální diktatury. A. J. Avrech však navíc počítal k základním charakteristickým znakům této monarchie schopnost vyvíjet se směrem k monarchii buržoazní.⁶⁸ Vývoj ruského absolutismu se zakládal na rozporu mezi neustálým tendováním k buržoaznímu státu a nemožností zbavit se vlastní feudální podstaty.⁶⁹ Největší nesouhlas vzbudila Avrechova teze, že ruský absolutismus „měl v krvi“ prakticky buržoazní politiku. N. I. Pavlenko projevil ochotu připustit oprávněnost podobného tvrzení pro období 19. a 20. století, ale pro století 18. je zásadně odmítl. Absolutismus hájil zájmy šlechty, jak to výmluvně dokazuje veškerá hospodářská i sociální politika tehdejšího Ruska.⁷⁰ V průběhu diskuse podpořil Avrechovo pojetí plně jen J. I. Semenov. Charakterizoval

⁵⁶ A. D. Lublinskaja, disk. vystoupení, *Dokumenty*, str. 175.

⁵⁷ Tamtéž, str. 197.

⁵⁸ A. N. Sacharov, *Istoričeskije faktory...*, str. 111.

⁵⁹ N. I. Pavlenko, *K voprosu o genezise...*, str. 74.

⁶⁰ A. N. Čistozvonov, *K diskussii...*, str. 75.

⁶¹ I. F. Gindin, disk. vystoupení, *Dokumenty*, str. 233.

⁶² A. A. Preobraženskij, *O nekotorych spornych...*, str. 108.

⁶³ N. P. Pavlov-Silvanskaja, *K voprosu...*, str. 83.

⁶⁴ S. O. Šmidt, disk. vystoupení, *Dokumenty*, str. 247.

⁶⁵ Tamtéž, str. 196.

⁶⁶ A. J. Avrech, *Utračennoje „ravnovesije“...* str. 71.

⁶⁷ S. M. Troickij, *O nekotorych spornych...*, str. 147–148.

⁶⁸ A. J. Avrech, *Russkij absoljutizm...*, str. 89; též, disk. vystoupení, *Dokumenty*, str. 223.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ N. I. Pavlenko, *K voprosu o genezise...*, str. 66.

absolutní monarchii jako šlechtický stát vzniknuvší proto, aby společně se šlechtickou politikou prováděl i politiku, která je ve své ekonomické podstatě buržoazní.⁷¹ A. J. Avrech sám posléze zpřesnil vlastní definici absolutismu v tom smyslu, že šlo o takovou feudální monarchii, která měla vzhledem ke dvojaké povaze byrokracie a vzhledem k postupujícímu „zburžoazňování“ šlechty schopnost vyvíjet se a měnit v monarchii buržoazní.⁷² Naposled zaujal stanovisko k tomuto pojetí podstaty absolutismu A. M. Davidovič, který proti němu postavil známý Leninův výrok, že do únorové revoluce 1917 se moc v Rusku nacházela v rukou feudálů.⁷³ Podat definici absolutní monarchie se pokusil na závěr zasedání vědecké rady Ústavu dějin SSSR P. V. Volobujev. Absolutní monarchie je takovou feudálně nevolnickou diktaturou, která nepodléhá bezprostřední politické kontrole ze strany vládnoucí třídy, vyjadřuje základní zájmy této třídy a opírá se o byrokracii, stálou armádu a fiskální systém.⁷⁴

Zkoumání podstaty ruské absolutní monarchie bylo pochopitelně těsně spjata s hledáním odpovědi na otázku, které společenské síly byly jeho oporou a nositeli. Podle A. J. Avrech a tvořila masovou sociální oporu absolutismu v Rusku patriarchální rolnictvo.⁷⁵ N. I. Sacharov omezil podporu poskytovanou tímto rolnictvem absolutní monarchii jen na oblast ideologicko-psychologickou a vystavil se tak námitce, že vlastně předpokládá nejen pasivní a vynucenou, nýbrž aktivní (subjektivní) podporu.⁷⁶ N. I. Pavlenko dokazoval, že ve chvílích svého vzniku náležal absolutismus sociální oporu v dvorjanstvu, kupectvu a městském obyvatelstvu.⁷⁷ Oponoval mu v tom A. A. Preobraženskij. Ruská absolutní monarchie se opírala až do svého zániku v roce 1917 o velkou pozemkovou aristokracii, ať už se její konkrétní složení v průběhu staletí jakkoliv měnilo.⁷⁸ V takovém případě se však nabízí otázka, do jaké míry lze oporu tohoto druhu pokládat za masovou. Metodologicky by bylo zřejmě vhodnější rozlišovat mezi masovou sociální oporou a vlastními nositeli absolutismu, jimiž byla nesporně šlechta a také byrokracie různého sociálního původu.

Jedním z dalších uzlových bodů diskuse bylo hodnocení nevolnictví ve vztahu ke vzniku a vývoji absolutismu. A. J. Avrech se musel vyrovnávat s rozparem mezi „směrováním ruské absolutní monarchie k monarchii buržoazní“ a typicky feudálním jevem, jakým nevolnictví bezesporu je. Pokusil se tento rozpor překlenout vysvětlením, že ruský absolutismus s „buržoazní politikou v krvi“ nemohl likvidovat nevolnictví, poněvadž to nebylo z ekonomického hlediska možné. Příčina upevnění nevolnictví spočívala v rozvoji vnitřního trhu a v nemožnosti následovat, vzhledem k celkové ekonomické zaostalosti Ruska, cestu západního hospodářského vývoje.⁷⁹ Podle N. P. Pavlov-Silvanské deformovala existence nevolnictví v Rusku všechny procesy, které tu připomínaly západoevropský vývoj, a proto se tu také objevily „bezvýchodné“ formy ekonomiky.⁸⁰ Pro M. I. Volkova je upevnění nevolnictví důkazem toho, že feudalismus vstoupil do sestupné fáze svého vývoje.⁸¹ Tuto tezi by autor zřejmě těžko mohl obhajovat konkrétními fakty z ruských dějin, např. právě z 18. století.

Diskutující se nemohli vyhnout ani hodnocení úlohy třídního boje při vzniku absolutismu. Již L. V. Čerepnin upozorňoval na časovou shodu formování absolutismu v Rusku a selských válek a konstatoval, že se po každé z nich zřetelně změnila politická nadstavba v zemi.⁸² Neuvedl však na podporu tohoto tvrzení žádná konkrétní historická fakta. Také podle názoru S. M. Troického ovlivňovala lidová hnutí vznik všech hlavních atributů absolutismu. Podobně psal o rozhodujícím vlivu třídních (antagonistických) rozporů na vznik a vývoj absolutní monarchie A. A.

⁷¹ M. A. Rachmatullin, *K diskussii ...*, str. 73.

⁷² Tamtéž, str. 78.

⁷³ Tamtéž, str. 68.

⁷⁴ Tamtéž, str. 87.

⁷⁵ A. J. Avrech, *Russkij absolutizm ...*, str. 91 a 101; týž, disk. vystoupení, *Dokumenty*, str. 123.

⁷⁶ A. J. Avrech, *Utračennoje „ravnovesije“ ...*, str. 72.

⁷⁷ N. I. Pavlenko, *K voprosu o genezise ...*, str. 74.

⁷⁸ A. A. Preobraženskij, *O někotorych ...*, str. 108 a 110.

⁷⁹ A. J. Avrech, *Russkij absolutizm ...*, str. 96.

⁸⁰ M. N. Pavlov-Silvanskaja, *K voprosu ...*, str. 84–85.

⁸¹ M. J. Volkov, *O stanovlenii ...*, str. 92.

⁸² L. V. Čerepnin, *K voprosu ...*, *Dokumenty*, str. 162.

Преображенский. Současně varoval před přeceňováním shody zájmů příslušníků různých společenských tříd — jmenovitě služebné šlechty a kupectva.⁸²

Naproti tomu A. J. Avrech objasňoval dlouhé trvání absolutismu v Rusku především slabostí třídního boje.⁸⁴ N. I. Pavlenko se domnívá, že třídní boj mnohem více ovlivňoval postup centralizace země než vznik absolutismu. Působení třídního boje na formování absolutní monarchie nebylo bezprostřední, nýbrž bylo zprostředkováváno střetáváním jednotlivých vrstev uvnitř vládnoucí třídy.⁸⁵

Ačkoliv jednotliví účastníci diskuse sledovali rozdílné aspekty zkoumaného jevu a také je většinou i rozdílně hodnotili, shodovali se v tom, že Rusko přecházelo k absolutní monarchii ze stadia stavovské (stavovsko-zastupitelské) monarchie. Např. A. M. Davidovič a S. A. Pokrovskij se to snažili dokázat rozborem forem vlády. Stavovské orgány plnily tehdy dvojí funkci, jednak omezovaly moc panovníka, jednak pomáhaly rozšiřovat sociální základnu ústřední moci.⁸⁶ Pro L. V. Čerepnina jsou zemské sobory druhé pol. 16. století projevem existence stavovské monarchie. K vytvoření stavovských institucí ve prospěch služebné šlechty byly namířeny reformy Ivana Hrozného.⁸⁷ V této otázce bude nutno ovšem ještě nejrve ukázat, v jaké míře bojarská дума a zemské sobory skutečně omezovaly panovníkovu moc a v jakém vývojovém stadiu se nalézal proces konstituování feudálních stavů v Rusku té doby.

Není jisté bez zajímavosti, že např. S. O. Šmidt položil v diskusi otázku, zda je vůbec metodologicky únosné stavět stavovskou a absolutní monarchii do protikladu a zda je nevyhnutelné studovat evoluci forem státní moci v chronologické posloupnosti.⁸⁸ V praxi tehdejšího společenského života mohly obě formy, resp. jejich prvky, koexistovat a zdánlivý protiklad mezi nimi může být jednou z četných historiografických legend. Zemské sobory chápe Šmidt jako jeden z průvodních znaků absolutismu.⁸⁹ Je historickou skutečností, že v Rusku 16. století vznikaly stavovské instituce ve stadiu dosud zcela nepřekonané feudální rozdrobenosti a jejich vznik byl podporován panovníkem. Zevrubná analýza mechanismu politické moci a fungování všech jeho složek v reálném životě společnosti zůstává úkolem pro sovětskou historiografii do budoucna.

V diskusi se objevilo několik prací věnovaných určitým vývojovým fázím ruské absolutní monarchie (např. tzv. osvěcenskému absolutismu, imperialistickému období atd.),⁹⁰ avšak jen A. M. Davidovič a S. A. Pokrovskij vystoupili s pokusem o periodizaci vývoje ruské absolutní monarchie a s předběžnou charakteristikou jednotlivých etap.⁹¹ První z nich zabírá druhou pol. 17. stol. a je vyplněna vznikem a postupnou evolucí absolutismu. Ve druhé fázi v 18. století se upevnil, ve třetí od konce 18. do pol. 19. stol. se zřekl své osvěcenské podoby a zahájil ideologickou ofenzívu. Jeho podstata zůstala nedotčena. V etapě čtvrté, ohraničené likvidací nevolnictví a rokem 1905, vykonal první krok na cestě k buržoazní monarchii. Pokračování v tomto směru znamenala jeho poslední fáze zakončená únorovou revolucí 1917. Tehdy sice nadále podržel feudální podobu, avšak v jeho sociálně ekonomické základně došlo k závažným změnám.

*

Nová diskuse sovětských historiků o procesu formování a o sociálně ekonomickém obsahu ruského absolutismu ještě neskončila, na její závěrečné hodnocení redakcí časopisu Istorija SSSR zatím ještě čekáme. Nebrání nám to však shrnout její hlavní znaky.

⁸³ A. A. Преображенский, *O nekotorych...*, str. 110.

⁸⁴ A. J. Avrech, *Utračennoje „ravnovesije“...*, str. 67.

⁸⁵ N. I. Pavlenko, *K voprosu o genezise...*, str. 67 a 74.

⁸⁶ A. M. Davidovič, S. A. Pokrovskij, *O klassovoj suščnosti...*, str. 60, 63–64.

⁸⁷ L. V. Čerepnin, *K voprosu...*, *Dokumenty*, str. 23.

⁸⁸ S. O. Šmidt, disk. vystoupení, *Dokumenty*, str. 250.

⁸⁹ Tamtéž, str. 250–251.

⁹⁰ I. A. Fedosov, *Prosvješčennyj absolutizm v Rossii*, *Voprosy istorii*, 1970, 9, str. 34–35; S. J. Borovoj, *Ob ekonomičeskich svjazach buržuaznoj verchuški i carizma v period imperializma*, *Istorija SSSR*, 1970, 2, str. 105–113.

⁹¹ *O klassovoj suščnosti...*, *Istorija SSSR*, 1969, 1, str. 58–78.

Potřebnost a užitečnost této diskuse pro sovětskou historickou vědu našla svůj odraz ve velkém zájmu historiků národních i obecných dějin o zkoumané sporné otázce. Nezůstala uzavřena do rámce časopisu *Istorija SSSR*, její organickou součástí se stala četná diskusní vystoupení na III. sovětsko-italské konferenci v roce 1968, na rozšířeném zasedání vědecké rady Ústavu dějin SSSR v roce 1971 i časopisecké příspěvky ve *Voprosech istorii*.

Jako každá diskuse, jejímž předmětem je zkoumání konkrétního obsahu obecně historických pojmů, byla i diskuse o absolutismu v Rusku poznamenána přílišnou rozmanitostí přístupů k problematice. Diskutující se většinou zaměřovali na dílčí aspekty jevu a dostávali se tak do různých rovin abstrakce. Názorová střetnutí vyplývala často z dosavadní nepropracovanosti některých závažných otázek metodologických.

Průběh diskuse vedl k závěru o bezperspektivnosti pokusů objasnit princip ruského absolutismu tzv. teorií rovnováhy mezi šlechtou a vznikající buržoazií a v její původní podobě tuto teorii žádný z účastníků diskuse otevřeně neobhajoval. Plodnější se ukázaly být snahy začlenit vznik a vývoj absolutismu v Rusku do celoevropského rámce. Přirovnávání ruského absolutismu k jiným evropským absolutním monarchiím se pro jeho dosti výrazná specifika setkalo s nezdarem. Otevřenou zůstala i otázka jeho typologického zařazení. Jako nejpříjemnější se ukazuje hypotéza A. N. Čistozvonova, který navrhuje rozlišování typu západoevropského a středo- a východoevropského. Jedním z nutných předpokladů pro postžení podstaty ruského absolutismu je nepochybně studium jeho vývojových fází, větší respektování historičnosti jevu. V tomto ohledu nejdále pokročili A. M. Davidovič a S. A. Pokrovskij.

Diskuse jako celek ukázala, že bez analytického zpracování četných dílčích otázek z pohledu marxistické historické vědy a bez vyřešení existujících metodologických problémů nelze dospět k uspokojivému a moderní marxistické historiografie důstojnému objasnění takového základního fenoménu ruských dějin, jakým byla absolutní monarchie. Cesta k budoucí diskusi na toto téma vede zřejmě ve směru „ad fontes“.

R. Fišer

HON NA ČARODĚJNICE V ZÁPADNÍ HISTORIOGRAFII PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

(Výběrový přehled)

Historikové, kteří se v minulosti zabývali souborem otázek souvisejících s takřčeným „honem na čarodějnice“, neměli vždy právě ustláno na různých. Představitelé takzvané „vysoké vědy“ v nich totiž většinou spatřovali pouhé outsidersy, paběrkující jev na periférii širého lánu „ctihodné vědy“, která by prý měla řešit daleko naléhavější a mnohem závažnější úkoly, než se takřkajíc nimrat v zákrutech lidské hlouposti a zabedněnosti.

Zdá se, že hlasatelé právě citovaného a povýšeně laděného názoru přitom zapomínali, že takřka v každém normálním lidském životě probíhá ne všechno vždy podle zásad rozumu a rozvahy a že se tu nezřídka uplatňují také opačné tendence.¹ A podobně tomu bývalo nepochybně také v minulosti. Ostatně platí za okřídlený dnes již výrok švédského kancléře Axela Oxenstierny, pronesený v 17. století prý

¹ Připomněl bych k tomu jen tak mimochodem, že nedávno vydaná kniha z pera našich psychiatrů začíná těmito příznačnými slovy: „Člověk žije ve dvou světech: ve světě skutečném, reálném, a ve světě představovém, neskutečném, který si vytvořil ve své mysli svou fantazii“ (Vladimír Von dráček — František Holub, *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie*, Praha 1969, str. 27; nové vydání vyšlo 1972). Lze tam k naší problematice nalézt mnoho užitečného, např. vědecky řádně fundovaná vysvětlení pro řadu jevů, ukázků a praktik z tzv. magické sféry apod. Autoři citují obsáhlou literaturu, ve které však postrádám některé novější práce, jako např. knihu od Kurta Seligmanna, *Das Weltreich der Magie*, Stuttgart 1958.